

Inhoud

Proloog 11

ROUW

13

VERLIES

97

LIEFDE

201

Dankwoord 277

Noten 279

PROLOOG

Dit boek gaat over die geestestoestanden die ergens tussen gediagnosticeerde waanzin en het dagelijks leven in hangen. Ze zijn eigenlijk behoorlijk gewoontjes en tegelijkertijd zijn ze heel bijzonder. Zonder dat ze ons over het randje van het hele spectrum aan vastgestelde psychische aandoeningen duwen, kunnen ze desalniettemin beangstigend dichtbij komen. Ze maken deel uit van dat wat ons een individu maakt in plaats van een statistiek, het onderwerp van verhalen in plaats van een studieobject in het soort onderzoek dat de voedingsbodem vormt voor medicijnproeven, bedrijfsvoeringen, reclamecampagnes en overheidsdossiers. Mensen zijn diepgravende, veelal lijdende wezens. Een gestandaardiseerd model voor hoe wij waarnemen en informatie verwerken strookt gewoonweg niet met onze complexiteit.

In wat hierna volgt ben ik de belangrijkste ‘casus’, ook al ben ik eigenlijk maar gewoon een vrouw wier man recent is overleden. Door zijn dood ben ik verzeild geraakt in een reis. Het is er een zonder aanwijsbare bestemming. Misschien dat ik daardoor de huidige politieke en sociale sfeer zo sterk bij mijn verhaal heb betrokken.

In het middendeel van dit boek heb ik geprobeerd te onderzoeken hoe onze plek in de geschiedenis en in de wereld om ons heen in zekere zin een reeks emoties deelt met mij in mijn rouwende toestand. Boosheid en gemis zijn politie-

ke, niet puur persoonlijke gevoelens. Ze vloeien collectief in ons uit: daarin spelen de media en sociale netwerken een cruciale rol. Ik heb een donkerbruin vermoeden dat de tijd die wij doorbrengen als en met 'lichaamloze' wezens deze duistere gevoelens alleen nog maar verder aanwakkert.

Soms kunnen ze door hoop worden verzacht of ten minste gecompenseerd. Gelukkig gebeurde dat voor mij in het laatste deel van dit boek.

Ik hoop dat mijn kinderen me mijn onthullingen zullen vergeven. Ik heb mijn best gedaan om discreet te blijven. Hun moeder is eigenlijk best betrouwbaar, maar als het over schrijven gaat, komt de schrijfster toch om de hoek kijken.

ROUW

‘Waar ik nu op doel is een eeuwenoud onderdeel van het menselijk bewustzijn. Misschien definieert het de mensheid zelfs – al was men het in de tweede helft van de twintigste eeuw zo goed als vergeten. De doden worden niet aan hun lot overgelaten. We dragen ze letterlijk bij ons. Ze blijven aanwezig. Je denkt dat je terugkijkt naar iets op die lange weg naar het verleden, maar eigenlijk staat het vlak naast je.’

– John Berger

Het doorzichtige shampooflesje overleefde hem. Het was van het type dat je meeneemt uit hotels in verre landen. Het stond al een jaar op het plankje in de douche, precies waar hij het had neergezet. Ik keek er elke dag naar.

Ik kon me er niet toe zetten om het te verplaatsen of te gebruiken.

Toen ik het uiteindelijk dan toch oppakte, voelde het korrelig en een beetje vochtig aan, net zweterige, niet helemaal gave huid. Ik zette mijn bril op om de onduidelijke tekst op de voorkant van het gebogen plastic te kunnen lezen. Voor het eerst zag ik dat er, naast het gestileerde palmboompje, in vervaagde letters *MEMORY OF SENSES* op stond.

Ik zette het flesje terug op de plank. Vliegensvlug.

Ook al had ik het huis ontdaan van zakken vol met kleren, ongeopende pakjes shag, snoertjes die bij defecte apparaten hoorden en nog wat andere willekeurige overblijfselen van zijn leven, toch kon ik om de een of andere reden dat flesje niet weggooien.

Bijgeloof.

We weten allemaal dat de doden in bepaalde voorwerpen voortleven. Ongeacht het feit dat we soms ook geloven dat ze bij hun schepper zijn of zich bij de elementen hebben gevoegd in een jachtveld of rivier, of dat hun onsterfelijke ziel naar de hemel is getogen om te worden berecht door

een hooggerechtshof waarin engelen getuigen van hun daden, de goede én slechte, om vervolgens elf maanden in het vagevuur te mogen doorbrengen.

Superstitie, oftewel bijgeloof, komt van het Latijnse ‘boven’ + ‘staan’. Iets of iemand staat boven ons, iemand die we vrezen of die ons misschien wel geluk brengt. Of die, in de zin van bewaking, ons zowel bescherming biedt als angst inboezemt. Cicero, die antieke filosoof die volgens een van mijn docenten op school ooit beweerde dat geestelijke klachten vaker voorkomen en veel dodelijker zijn dan lichamelijke, dacht dat het woord was afgeleid van *superstitiosi* – letterlijk zij die zijn overgebleven, de nabestaanden of nazaten. Zij moeten immers de uitvaartrituelen voor hun overledenen naleven. Zij hebben behoefte aan bijgeloof.

Een van mijn bijgelovigheden als de uitvoerder van uitvaartrituelen blijkt te schuilen in een flesje shampoo waarvan recent is vastgesteld dat het de naam MEMORY OF SENSES draagt.

Had ik die naam onbewust allang geregistreerd voordat ik hem opmerkte? Mijn zintuigen functioneerden allemaal niet bijzonder goed in de (tot dan toe) veertien maanden sinds zijn dood. Mijn gezichtsvermogen en gehoor hadden het zo goed als opgegeven. Ze waren overmeesterd, in de kiem gesmoord door een aanslag van binnenuit. Misschien had ik iets gemeen met die andere verwarde rouwende, Hamlet, die door de te vroege dood van zijn vader en de manier waarop zijn moeder rouwt – te kort en te seksueel – zoveel woede in zichzelf opwekt dat sommigen hem als krankzinnig bestempelen. Hij heeft het gevoel dat hij de hele dag in de gaten wordt gehouden – door de staat, door de geest van zijn vader, en vooral door zijn eigen slapeloze, overspannen zelf.

John overleed heel plotseling. We zagen het niet aankomen. Geen van allen. Ook al onderging hij een radicaal nieuwe behandeling waarvan ik de details maar niet kan terughalen. Ook al was hij ruim twee jaar eerder voor het eerst behandeld, en toen in dat laatste jaar opnieuw. Tot twee keer toe. We waren gewoon doorgegaan met lachen, ruziemaken, wandelen en te veel detectives kijken op de televisie, en het voelde helemaal niet alsof het leven op een definitiever manier wegvloede dan anders. Er werden voortdurend zwartgallige grapjes en lompe opmerkingen over sterfelijkheid gemaakt, maar het waren toch altijd maar grapjes en met de werkelijkheid hadden ze niets te maken. Waar nog eens bij kwam dat hij er kerngezond uitzag. Niet anders dan anders.

Dus toen de werkelijkheid ons overviel, was dat totaal onverwacht. Een schok – als een muur die instort, waardoor je onder het puin bedolven raakt. Het rook er vreemd, naar as en verrotting. Als je je hoofd optilde ontrolden zich allerlei verwrongen, hallucinatoire vergezichten voor je ogen.

Een deel van de schok kwam voort uit de pure lichamelijke van de dood. Er was niets denkbeeldigs aan. Terwijl het daar in het ziekenhuisbed op de intensive care lag veranderde zijn lichaam in een rotsblok dat nergens meer op reageerde, massief en keihard. Dat roerloze lijf was weerbarstiger dan als iemand gewoon afwezig is. Het was koppig

en onbuigzaam. Er viel niet mee te onderhandelen en het gaf geen duimbreed toe. Zeker aan mij niet. Hoeveel maanden ik ook herinneringen ophaalde. Het lag daar gewoon. Botweg als een feit. Op de een of andere manier was het ook een verwijt: hoe hadden we hem zomaar dood kunnen laten gaan?

We zien lijken door hun gebrek aan leven meestal als iets zieligs. Ik had verdriet en medelijden moeten voelen. Eerder was dat ook wel zo, toen hij nog ademde, maar nu ging er – misschien door mijn angst of paniek, of door schuldgevoelens, of allemaal tegelijk – een lichamelijke dreiging uit van dat harde onbeweeglijke lijf. Kwamen mijn moorddadige gedachten voort uit het sluimerende geweld in al dat blinkende staal?

De avond daarvoor had ik al een luidruchtige, paniekerige woordenwisseling gehad met een dwingeland van een arts op de spoedeisende hulp die meteen wilde gaan opereren; hij leek me gewoon niet te willen horen toen ik zei dat iedere medewerker van het kankercentrum zou bevestigen dat John vanwege zijn totaal afwezige immuunsysteem niet geopereerd kon worden. Een andere arts bracht me tot bedaren en toen Johns dossier nog eens grondig was doorgenomen vond er uiteindelijk geen operatie plaats.

Was dat een foute zet? Was ik medeplichtig aan zijn dood? En betekende dat, volgens de overvloed aan interpretaties die met de dood gepaard gaan, net als met de liefde, dat ik die op een bepaalde manier gewild had?

Hij had er een hele nacht gelegen voor hij van steen werd. Een nacht die zich tot in de eeuwigheid uitstrekte en veel te snel ophield, terwijl de apparaten om hem heen bleipten en dansten, met golfjes en reeksen blinkende getalletjes. Hij zat nog in zijn lichaam. Hij was dan misschien niet bij bewust-

zijn, maar wij hadden het gevoel dat hij onder zijn gesloten ogen dapper volhield. Ze zouden zeker weer opengaan. Op zijn gezicht lag een vredige, vriendelijke uitdrukking, wat sterk contrasteerde met het lawaai om hem heen in die ruimte vol apparaten.

Toen de kinderen kwamen met hun partners hadden we allemaal het gevoel dat hij onze aanwezigheid voelde en ons kon horen. We aaiden over zijn voorhoofd en zongen in een kringetje om het bed zijn lievelingsliedjes – van Bob Dylan, Leonard Cohen, The Beatles, kampvuurklassiekers. Alsof hij het kampvuur was. We praatten ook om beurten tegen hem. Ik weet niet meer wat ik zoal zei. Ik weet dat er tranen vloeiden – met name bij de jongens. Het waren mannen die door de dood van respectievelijk een vader en een mentor weer kinderen werden. We probeerden hem met pure wilskracht weer wakker te krijgen en wilden tegelijkertijd zijn heengaan draaglijker maken, als het zover zou komen. We omhelsden hem en elkaar. Niemand wist precies wie wie overeind hield.

Rond acht uur 's ochtends deden de zusters hun vaste ronde en spoorden ze ons aan om even te gaan ontbijten. Dat deden we braaf, en in een café aan Tottenham Road dronken we cappuccino's en dubbele espresso's met allemaal kantoortypes. We hadden een onsamenhangend gesprek. Of misschien was het niet onsamenhangend. Ik weet het eigenlijk niet meer.

We waren binnen de kortste keren terug in het ziekenhuis. Maar het was akelig stil op de kamer. De dansende scherm-pjes stonden op zwart. Een zuster die ik niet herkende sprak me aan met een blik die boekdelen sprak. Hij had van de gelegenheid gebruikgemaakt. Toen we even niet keken was hij weggeglippt, als een stervend dier dat de beschutting van

het bos opzoekt. Of misschien hadden ze de apparaten die als zijn lever en andere organen fungeerden gewoon uitgeschakeld. Hem van de apparaten gehaald die hem ondersteunden. Niemand kan leven zonder ondersteuning.

Nu was alleen het lijfelijke nog over. Een afkoelend lichaam dat niet meegaf. Glad als steen. Het leek buitenproportioneel groot en klein tegelijk, en terwijl ik ernaar stond te kijken kreeg het een zekere spookachtige lading. Ik hield mijn dochter in mijn armen – maar voor hetzelfde geld hield zij mij in de hare.

Vanaf dat moment klapte de tijd in elkaar. Het was onmogelijk om de volgorde van de dagen bij te houden, van slapen en waken. Het is niet zo dat ik, zoals W.H. Auden, de klokken opriep om stil te gaan staan. Ze deden het uit zichzelf. Ze gaven niet langer de tijd aan, stuwden de minuten, uren, dagen en uiteindelijk ook de maanden niet meer vooruit. Zonder die structuur om me aan vast te klampen – als een stel trossen waar we zo aan gewend zijn dat we vergeten dat ze bestaan – raakte alles op drift. Er zat geen continuïteit meer in mijn leven, of eigenlijk in mijn hele wezen.*

* Sommige denkers gebruiken het woord ‘trauma’ om een dergelijke toestand te beschrijven, maar aangezien mijn ervaringen gedeeld worden door iedereen die ooit met verlies te maken heeft gehad, beperk ik dat te vaak gebruikte medische begrip liever tot specifiekere, extremere omstandigheden.

Mijn vader was vierendertig jaar en drie dagen eerder in hetzelfde universiteitsziekenhuis overleden. Ik noem het ‘hetzelfde’, ook al huizen er geen afdelingen meer in het victoriaanse pand waar ze vroeger zaten. Het mortuarium in het souterrain waar ik mijn vader mocht zien is tegenwoordig een collegezaal.

Voor mijn vader kwam de dood op een bedompte novemberdag toen hij net achtenzestig was geworden, wat ik toen heel oud vond, ook al was hij maar twee jaar ouder dan de man met wie ik tweeëndertig jaar samen was, die nog veel te jong leek om hem achterna te gaan.

Ik druk het beeld van mijn vader op het einde weg, zoals hij koud en klein in die enorme gewelfde ruimte lag die in mijn herinnering alles wat erin staat in het niet doet verzinken, ook al lichten de figuren – mijn vader die ligt en mijn moeder die over hem heen gebogen staat – op alsof iemand een spot op ze heeft gericht.

Mijn moeder spreekt. Ze fluistert tegen mijn vader en omhult hem met liefkozende woorden in het Pools, Jiddisch en Frans, maar niet in het Engels. Ik weet niet waarom ze tegen hem praat, aangezien wij, haar naaste familie, de indruk hebben dat hij al jaren niet meer naar haar luisterde en dat nu zeker niet meer kan. Ze hield sowieso niet van hem, houd ik mezelf voor – niet meer, tenminste. Ze waren eeu-

wig met elkaar in strijd. Ze huilt niet, dat kan ik zien. Waar blijven haar tranen? Haar jammerklachten? Haar zichtbare verdriet? Haar woorden zijn hol en vinden geen weerklank.

Ik staar naar mijn vader en weet dat hij me de avond daarvoor nog gesmeekt heeft om hem daar weg te halen, uit het ziekenhuis. Hij vroeg het aan mij, aan zijn dochter – ook al was ik in het delier dat hem terugbracht naar de verschrikkingen van de oorlog zijn zus. Hij had het niet aan mijn moeder gevraagd: binnen zijn waanbeelden was zij de hert op met een stel ss-officieren.

Zonder het te beseffen, en waarschijnlijk omdat ik het liever zo had, nam ik de mantel van mijn vaders grillige emoties op me. Ik begreep nog niet dat de broosheid waarmee levensbedreigende ziektes gepaard gaan, met het onvermijdelijke minderwaardigheidsgevoel dat het oproept, ook vaak tot achtervolgingswanen leidt. Als degene die het dichtst bij hem stond, leek mijn moeder medeplichtig aan zijn ziekte, dus was ik in zijn ogen loyaal en zij een verraadster.

Daarom wellen er in haar grote blauwe ogen geen tranen op, hield ik mezelf destijds voor.

Met voortschrijdend inzicht herken ik dit nu als het soort verhaal dat dochters invullen, vaak met een stuwende mythische kracht, wat in de normaalste gezinnen voorkomt. De band tussen vader en dochter is sterk. Zelfs als er vanuit de vader enige jaloezie zit jegens de opeenvolging aan huwelijkskandidaten bevat die band absoluut niet de bloedorstige of rivaliserende lading die tussen vaders en zoons vaak speelt. Dochters kunnen veel minder makkelijk leren leven met hun moeders.

Athena, godin van de wijsheid, had helemaal geen moeder nodig en sprong met alles erop en eraan uit het voor-

hoofd van haar vader Zeus. In de tragedie van Euripides spoort Elektra haar broer Orestes aan om hun moeder Clytaemnestra te vermoorden. Ze helpt hem het zwaard in haar keelgat te duwen, waarmee ze hun moeders moord op hun vader wreken, die zelf wreed hun zus had geofferd – een feit dat Elektra voor het gemak maar even vergeet, tenminste tot na de moordpartij. Antigone leidt op het einde haar blinde, zieke vader Oedipus naar Kolonos. Freud, die het Oedipusverhaal nieuw leven inblies voor de moderne tijd, noemde zijn eigen dochter Anna ‘zijn Antigone’. Op zijn oude dag werd zij zijn stem en metgezel en ze liet hem nooit in de steek voor een andere man, terwijl ze haar moeder niet alleen op intellectueel gebied vaak naar het tweede plan verwees.

We groeien tegelijkertijd in ons gezin en in onze mythen, waarbij laatstgenoemde het eerste vaak vormgeven, al werkt het ook wel degelijk andersom.

De band tussen moeder en dochter is zowel neteliger als taaier dan die met de vader: dochters houden van hun moeder, maar ze moeten haar net zo ver achter zich laten als Persephone bij Demeter deed door nota bene naar de Hel af te dalen, om zich op de een of andere manier in de onafhankelijkheid en seksuele bewustwording te kunnen wringen of storten.

In de pubertijd, en vaak nog lang daarna, is het absoluut noodzakelijk dat je geen kloon wordt van die irritante, dwingende figuur. Het verouderende lichaam van je moeder – in Elena Ferrantes *Napolitaanse romans* trekt Lena’s moeder zelfs veelbetekenend met haar been – moet worden afgelegd als een huid waarin je ingesnoerd zit en moet ook vooral worden uitgesloten van alle mogelijke associaties met seks, zelfs met papa. Toch zitten we aan onze moeders

vastgekleefd door die bepalende, nagenoeg onuitgesproken band, die bestaat uit een reeks overgenomen gebaren en nauwelijks zichtbare gewoontes. Ze komt steeds terug, als ze glimlacht met onze lippen, met haar hand door ons haar strijkt en het kind berispt dat we niet meer zijn maar dat nu een ander is.

Toen mijn vader overleed wantrouwde ik mijn moeder. Ik was achterdochtig: ze had me nooit een volledig beeld kunnen geven van het verloop van mijn vaders ziekte (overigens ook niet van de hare). Ik kon het niet verkroppen dat ze hem niet gewoon liet roken, maar daar voortdurend over zat te zeuren. Dan verweet ik haar dat ze hem de dood in joeg door hem zijn dodelijke sigaretten te ontzeggen, waardoor hij in het geniep over straat moest dwalen op zoek naar een pakje shag en de weg kwijtraakte.

De dochter die ik toen was ging niet erg aardig met haar moeder om. Ik kon haar nooit helemaal accepteren. Ik trok haar beslissingen in twijfel. Ik trok in twijfel of ze werkelijk hield van de man met wie ze een heel leven had gedeeld. Hoe kon ze naar andere bezoekers glimlachen terwijl mijn vader dood voor haar neus lag? In feite sloot ik me stiekem aan bij de kijk die mijn ijrende vader van haar had toen hij op sterven lag: terwijl we daar in het mortuarium over hem heen gebogen stonden, allebei doodsbang voor het levenloze lichaam tussen ons in, was een van de weinige dingen die ik dacht – of me eigenlijk meer voorstelde – dat als ik hem de avond ervoor had meegenomen uit het ziekenhuis, dat hij dan nog in leven zou zijn. Iets in mij geloofde of wilde graag geloven dat er waarheid school in zijn door diabetes veroorzaakte delier.

Na ons bezoek aan het mortuarium bracht ik mijn moeder naar huis. Toen mijn broer eenmaal uit het buitenland

was gearriveerd liet ik de zorg voor haar verder aan hem over. Ik overtuigde mezelf ervan dat ze dat toch liever had. Nog maar een paar dagen na de begrafenis ging ik naar bed met een man die ik amper kende – alsof de verstrengeling van twee lichamen ons kan behoeden voor de stijfheid van de dood.

Ben ik, nu ik zelf volwassen kinderen heb, inmiddels wijzer geworden wat moeders en dochters betreft of wat de onbekende krachten betreft die maken dat we bepaalde dingen zeggen of doen, of die ons gewoon overspoelen tot we helemaal de weg kwijt zijn?

Misschien. Misschien ook niet. In elk geval is het onontkoombaar dat mijn kinderen mijn blinde vlekken en mijn beperkingen zien. Dat weet ik, net zo goed als ik weet dat ik hen koester en dat ze op mij gesteld zijn. Maar hoe goed je iets ook weet, dat behoedt je niet altijd voor gevoelens, en de tegenstrijdigheid tussen verstand en gevoel kan je in een toestand brengen die aan waanzin grenst.

Ik vermoed dat we hier allemaal mee te maken krijgen, net zoals we allemaal in de war worden gebracht door die andere universele ervaring: de dood.